

Tamara Brzostowska-Tereszkiewicz
Instytut Badań Literackich PAN w Warszawie

ОПЫТ — ESSAI
Z PROBLEMÓW GENOLOGII KOMPARATYSTYCZNEJ

Czy *опыт* jest lokalną mutacją zachodnioeuropejskiego *essai/essay* („gatunkiem translacyjnym”, „gatunkiem-repliką”), czy gatunkiem autochtonicznym lub nawet endemicznym, rdzennym i unikatowym dla systemu genologicznego piśmiennictwa rosyjskiego, który w pewnym momencie swojej ewolucji wchłonął semantykę i gatunkową eksplikację *essai/essay*, wzbogacając ją o nowe elementy? Odpowiedź na to pytanie wydaje się istotna nie tylko dla rozważań nad stylami lokalnych kultur naukowych¹ i regionalną specyfiką historycznych szkół i formacji literaturoznawczych rozpatrywanych z punktu widzenia repertuaru preferowanych przez nie gatunków wypowiedzi, ale także dla „antropologii literaturoznawstwa”², która w centrum swoich zainteresowań stawia podmiotowe doświadczenie badacza. W tej rozprawie posługuję się oryginalną nazwą genologiczną w transkrypcji, by wydobyć szczególne znaczenie *опыта* we wschodnioeuropejskiej kulturze naukowej i artystycznej oraz odróżnić go od form wypowiedzi, które są z nim zwykle identyfikowane w praktyce translatorskiej.

Punktem wyjścia tych rozważań niech będą konkretne przykłady z tłumaczeń tekstów literaturoznawczych. Jak przełożyć formułę gatunkową monografii *Образ и понятие* (1954) Olgi Freudenberg: „*опыт по исторической эстетике*”³? Czy dotychczasowe propozycje jej prze-

¹ Zob. Б. Парамонов: *Формализм: метод или мировоззрение*. „Новое литературное обозрение” 1995, nr 14, s. 35–53; П. Серио [P. Sériot]: *Структура и целостность: об интеллектуальных истоках структурализма в Центральной и Восточной Европе: 1920-30-е гг.* Авторизованный перевод с французского Н. Автономова. Москва: Языки славянской культуры 2001, s. 34.

² Zob. D. Ulicka: *O funkcji poznawczej „literatury” i „wiedzy o literaturze” (tezy do przyszłej antropologii literaturoznawstwa)*. „Teksty Drugie” 2005, nr 5, s. 26–40.

³ О.М. Фрейденберг: *Образ и понятие*. W: tejsze: *Миф и литература древности*. Сост., подгот. текста, коммент., указ. и послесл. Н. Брагинская. Отв. ред. Е. Мелетинский. Москва: Наука 1978, s. 173.

kładu: „próba w dziedzinie estetyki historycznej”⁴ i „*an experiment in historical aesthetics*”⁵ dostatecznie oddają specyfikę dzieła, które łączy cechy wirtuozowskiej etiudy literaturoznawczej⁶, traktatu naukowego⁷ i eseju⁸? Polscy i angielscy tłumacze pracy Michaiła Bachtina *Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. Опыт философского анализа*⁹ proponują już nie tylko „próbę analizy filozoficznej”¹⁰ i „*an experiment in philosophical analysis*”¹¹, ale także „*an essay in philosophical analysis*”¹². Czy *опыт* jest w tytułach prac Freudenberg i Bachtina słowem potocznym (synonimem ros. *попытка*, *проба*, ang. *experiment, attempt, trial, essay*, pol. próba, eksperyment), czy terminem genologicznym? Decyzja, czy *Проблема передачи чужой речи (опыт социолингвистического исследования)*¹³ Walentina Wołoszynowa to „próba analizy socjolingwistycznej” („*an attempt at a sociolinguistic investigation*”¹⁴), „eksperyment z socjolingwistyki”, czy „esej

⁴ O. Freidenberg: *Образ и понятие*. Przeł., posłowie B. Żyłko. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2007, s. 7.

⁵ O. Freidenberg: *Image and Concept: Mythopoetic Roots of Literature*. Red. i przypisy K.M. Moss & N.V. Braginskaia. Przeł. z rosyjskiego K.M. Moss. Foreword by V.V. Ivanov. Amsterdam: Harwood Academic Publishers 1997, s. 29.

⁶ Zob. T. Brzostowska-Tereszkiewicz: *Etiuda jako gatunek literaturoznawczy*. W: *Strukturalizm w Europie Środkowej i Wschodniej — wizje i rewizje*. Red. D. Ulicka i W. Bolecki. Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN 2012, s. 38–53.

⁷ Tak genologiczną przynależność monografii Freudenberg precyzują H. Брагинская, E. Мелетинский: *От мифа к лирике*. „Вопросы литературы” 1973, nr 11, s. 101–103.

⁸ Zob. W. Grajewski: *Fenomen Freudenberg*. W: O. Freidenberg: *Semantyka kultur*. Red. D. Ulicka. Wstęp W. Grajewski. Kraków: Universitas 2005, s. xxviii.

⁹ М. Бахтин: *Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. Опыт философского анализа*. W: tegoż: *Эстетика словесного творчества*. Сост. С. Бочаров. Текст подгот. Г. Бернштейн и Л. Дерюгина. Примеч. С. Аверинцев и С. Бочаров. Москва: Искусство 1979, s. 281–328.

¹⁰ М. Бахтин: *Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. Опыт философского анализа*. W: tegoż: *Эстетика творчества словесной*. Przeł. D. Ulicka. Oprac. przekładu i wstęp E. Czapplewicz. Warszawa: PIW 1986, 403–438. Por. tegoż: *Проблема текста. Проба анализа философского*. Przeł. J. Faryno. „Pamiętnik Literacki” 1977, nr 3, s. 265–288; tegoż: *Проблема текста. Проба анализа философского*. Przeł. A. Prus-Bogusławski. „Творчество” 1977, nr 5, s. 50–58.

¹¹ M.M. Bakhtin, *The Problem of the Text in Linguistics, Philology, and the Human Sciences: An Experiment in Philosophical Analysis*. W: tegoż: *Speech Genres and Other Late Essays*. Przeł. V.W. McGee. Austin, Tx: University of Texas Press 1986.

¹² M. M. Bakhtin: *The Problem of the Text (An Essay in Philosophical Analysis)*. Przeł. W. Mandel. “Studies in Soviet Literature” 1977/78, nr 14, s. 3–33.

¹³ Zob. *Личное дело В.Н. Волошинова*. „Диалог: Карнавал. Хронотоп” 1995 nr 2, s. 77. Cyt. wg В. Алпатов: *Волошинов, Бахтин и лингвистика*. Москва: Языки славянских культур 2005, s. 84.

¹⁴ *Problems in the Transmission of Another's Speech: An Attempt at a Sociolinguistic Investigation*. W: *Modern Humanities Research Association Bibliographies*. Vol. 1. Red.

z socjolingwistyki” („*an essay in sociolinguistic research*”¹⁵) ma istotne konsekwencje strukturalno-genologiczne i historyczno-ideowe. Nierzadko trudno rozstrzygnąć, czy *essay* („*an essay in...*, *an essay at...*”) funkcjonuje jako synonim *attempt* (ros. *попытка*), czy jako kwalifikacja gatunkowa („esej z...”, „esej z dziedziny...”), jak w przypadku tytułu *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language* (1969) Johna R. Searle’a, który w przekładzie polskim Bohdana Chwedeńczuka ma postać *Czynności mowy. Rozważania z filozofii języka* (1987), a w przekładzie słowackim Dezidera Kamhala — *Rečové akty: esej z filozofie jazyka* (2007).

Proponowana przez tłumaczy Bachtina i Wołoszynowa ekwiwalentyzacja *essai/essay* i *opytu* znajduje uzasadnienie w historii rosyjskiej literatury przekładowej. W piśmiennictwie wschodnioeuropejskim *опыт* stabilizował się jako rodzimy ekwiwalent francuskiego *essai* i angielskiego *essay* już od połowy osiemnastego wieku. Ich równorzędność utrwaliły m.in. *Опыты* (1762; *Les Essais*, 1580, 1588) Michela de Montaigne’a, *Опыт о человеческом разуме* (1898; *An Essay Concerning Human Understanding*, 1690) Johna Locke’a, *Опыт о человеке*, 1757 (*An Essay on Man*, 1734) Aleksandra Pope’a lub *Опыт о непосредственных данных сознания* (1911; *Essai sur les donnees immédiates de la conscience*, 1889) Henri Bergsona, by zakończyć na kanonicznym tekście kształtującym europejski modernizm. Czy jednak tłumaczenie odwrotne: *опыт* — *essay*, jak w przypadku wykładu estetyki idealistycznej *Опыт науки изящного* (1825) jednego z pierwszych rosyjskich schellingianistów Aleksandra Galicza: *Essay on the science of beauty*¹⁶/*Essay on the Science of the Beautiful*¹⁷ lub *Essay on the Science of the Fine Arts*¹⁸, wyczerpuje semantyczny potencjał *opytu* czy, wprost przeciwnie, przeinacza istotne wyznaczniki jego formy gatunkowej?¹⁹ Trzeba też pamiętać, że *opyt* miał w osiemnastowiecznym piśmiennictwie rosyjskim silne tradycje rodzime, by przypomnieć chociażby cykl wykładów z historii i literatury rosyjskiej oraz filozofii moralnej Michaiła Murawiowa,

D. Gillespie: *The Annotated Bakhtin Bibliography*. Red. C. Adlam, D. Shepherd. Leeds: Maney Publishing 2000, s. 58.

¹⁵ V. N. Voloshinov: *The Problem of the Transmission of Alien Discourse: an Essay in Sociolinguistic Research*. Przeł. C. Brandist, D. Shepherd. Przypisy C. Brandist, G. Tihanov. W: *The Bakhtin Circle: In the Master’s Absence*. Ed. by D. Shepherd, C. Brandist, G. Tihanov. Manchester–New York: Manchester University Press 2004, s. 223.

¹⁶ Zob. H. Ram: *The Imperial Sublime: A Russian Poetics of Empire*. Madison: University of Wisconsin Press 2006, s. 178.

¹⁷ Zob. A. Tosi: *Waiting for Pushkin: Russian Fiction in the Reign of Alexander I (1801–1825)*. Amsterdam–New York: Rodopi 2006, s. 74.

¹⁸ Zob. *Essays on Gogol, Logos and the Russian Word*. Red. S. Fusso, P. Meyer. Evanston: Northwestern University Press, 1992, s. 258.

¹⁹ Osobnego rozpatrzenia wymaga tu „science” jako ekwiwalent ros. „наука”.

które autor odczytywał wielkim księżętom Aleksandrowi i Konstantemu Romanowom na zaproszenie carycy Katarzyny II i opublikował pod tytułem *Опыты истории, письмен и нравоучения* (1796).

Międzyjęzykowe i międzykulturowe translokacje form i nazw gatunkowych należą do intensywnie eksplorowanych problemów translatoologii i genologii historyczno-porównawczej²⁰. Genologiczne rozpoznania przekładoznawców uogólnia m.in. brytyjska komparatystka Susan Bassnett: w przypadku gatunków, które nie mają ustabilizowanych ekwiwalentów formalnych w kulturze docelowej tłumacz może wprowadzić zupełnie nową formę (np. *rubâ'îyât* Edwarda FitzGerala) lub przekształcić gatunkową formułę oryginału tak, by odpowiadała horyzontowi oczekiwań odbiorcy docelowego (przykładem: sonet). Niektóre gatunki, zwłaszcza odległe pod względem historyczno-kulturowym, geograficznym i językowym, stawiają opór tłumaczeniu i pozostają nieznane mimo wielowiekowej tradycji historycznej i statusu gatunków kanonicznych w kulturze źródłowej (np. arabska kasyda transformowana często w eklogę)²¹. Komparatyści doceniają rolę przekładu jako medium międzykulturowej transmisji i transformacji gatunków literackich, wskazując m.in. na translacyjną genezę ballady romantycznej²². Gatunek translacyjny może stać się aktywnym i ekspansywnym czynnikiem ewolucji literatury docelowej (pozycja innowacyjna)²³ lub pozostać „repliką gatunku tłumaczonego” (pozycja konserwatywna)²⁴. „W krytyce przekładu — pisze Jerzy Świąch — pojęcia gatunkowe funkcjonują jako pewne normy tekstowe. Od właściwego rozpoznania dyrektywy gatunku, którego realizacją jest dany utwór, zależy wierność przekładu”²⁵. Jeżeli reguły gatunkowe są obecne w świadomości odbiorców, przekład nie wykracza poza repertuar norm konstrukcyjnych ustalony w kulturze docelowej. Jeśli jednak reguły danego gatunku nie istnieją w świadomości odbiorców, tłumacz może zachować wyłącznie cechy tworzące „ramę gatunkową” i na jej

²⁰ W literaturoznawstwie polskim na uwagę zasługuje przede wszystkim monumentalny wielokulturowy i wielojęzyczny historyczno-genologiczny projekt komparatystyczny zainicjowany w 1947 roku przez S. Skwarczyńską: *Słownik rodzajów i gatunków literackich*. Zob. G. Gazda: *O Słowniku rodzajów i gatunków literackich*. W: *Słownik rodzajów i gatunków literackich*. Red. G. Gazda i S. Tynecka-Makowska. Kraków: Universitas 2006, s. ix–xiv.

²¹ Zob. S. Bassnett: *Translating Genre*. W: *Genre Matters: Essays in Theory and Criticism*. Red. G. Dowd, J. Strong, L. Stevenson. Bristol–Portland, OR: Intellect. Books 2006, s. 90–91.

²² A. Legeżyńska: *Tłumacz i jego kompetencje autorskie. Na materiale powojennych tłumaczeń z A. Puszkina, W. Majakowskiego, I. Kryłowa, A. Błoka*. Wyd. 2, rozszerzone. Warszawa: PWN 1999, s. 155.

²³ Zob. J. Świąch: *Tłumaczenie a problemy historii literatury*. „Słowica Slovaca” 1972, nr 4, s. 297; A. Legeżyńska: *Tłumacz i jego kompetencje autorskie...*, s. 155.

²⁴ Tamże, s. 155–156.

²⁵ J. Świąch: *Tłumaczenie a problemy historii literatury...*, s. 259.

tle kształtować wypowiedź, stosując modernizację lub stylizację archaiczną, egzotyżację lub udomowienie²⁶. W tym znaczeniu — podsumowuje Świąch — „przekład sprawdza jak gdyby wydolność systemu gatunkowego, jakiegoś «langue» gatunku, rewiduje jego możliwości kombinatoryczne i społeczną wyczuwalność konwencji, jakie on realizuje”²⁷.

Jak pokazuje literaturoznawcza praktyka translatorska, innojęzyczne odpowiedniki *opytu* stanowią szeroko rozproszone spektrum. Najczęstszym angielskim ekwiwalentem gatunkowym *opytu* jest *essay* — nawet w tak nieoczekiwanych przypadkach, jak słownik Nikołaja Nowikowa *Опыт исторического словаря о российских писателях...* (1772), który w *Encyclopaedia of the Essay* figuruje jako *An essay at a historical dictionary of Russian writers*²⁸ lub monumentalne repertorium Wasilija Sopikowa *Опыт российской библиографии, или полный словарь сочинений и переводов, напечатанных на словенском и российском языках от начала заведения типографий до 1813 года* (1813–1821), które w angielskim reprintsie nosi tytuł: *An Essay in Russian Bibliography*²⁹.

Ale *опыт* w przekładzie rozszczepia się także na *study*³⁰, *experimental study* (studium eksperymentalne)³¹, *outline* (zarys)³², a nawet *treatise* (traktat)³³ i *sketch* (szkic), jak w przypadku tytułu pracy Jana Niecisława Baudouina de Courtenay *Опыт фонетики резьянских говоров*, który w przekładzie przybiera postać *Sketch of the Phonetics of the Russia Sub-Dialects*³⁴. W tych

²⁶ Por. tamże, s. 259 i A. Legeżyńska: *Tłumacz i jego kompetencje autorskie...*, s. 155.

²⁷ J. Świąch, *Tłumaczenie a problemy historii literatury...*, s. 296.

²⁸ Zob. *Encyclopaedia of the Essay*. Red. T. Chevalier. London–Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers 1997, s. 608.

²⁹ Zob. V.S. Sopikov, V.N. Rogozhin: *An Essay in Russian Bibliography: or a Complete Dictionary of Works Printed in the Church Slavonic and Russian Language from the Introduction of Printing until the Year 1813*. London: Holland Press 1962.

³⁰ Por. np. Б. Эйхенбаум: *Лермонтов. Опыт историко-литературной оценки* (1924) i *Lermontov. A Study in Literary-Historical Evaluation*. Przeł. R. Parrott, H. Weber. Ann Arbor, Michigan: Ardis 1981.

³¹ Por. np. М. Medvedeva: *Антон Рейха — опыт изучения его теоретических работ* i *Anton Reicha — an experimental study of his theoretical work*. W: E. DeGrief Carpenter: *The Theory of Music in Russia and the Soviet Union, ca. 1650–1950*. Vol. 1. Philadelphia: University of Pennsylvania 1988, s. 570.

³² Por. np. Н. Греч: *Опыт краткой истории русской литературы* (1822) i *Attempt at a Brief History of Russian Literature*. W: *Russian Romantic Criticism: An Anthology*. Red. i przeł. L.G. Leighton. Westport, Connecticut: Greenwood Press, Inc. 1987, s. 188.

³³ Por. np. В. Иконников: *Опыт русской историографии* (1893–1908) i *A Treatise of Russian Historiography*. W.A.G. Mazour: *The First Russian Revolution, 1825: The Decembrist Movement*. Stanford, California: Stanford University Press 1937, s. 293.

³⁴ Zob. *History of the Language Sciences/Geschichte der Sprachwissenschaften/Histoire des sciences du langage. An International Handbook on the Evolution of the Study of Language from the Beginnings to the Present/ Ein internationales Handbuch zur Entwicklung*

przypadkach wybory translatorskie pociągają za sobą nie tylko istotną „transakcentację” gatunkową (by przywołać pojęcie Michaiła Bachtina³⁵), ale nawet radykalną zmianę kwalifikacji gatunkowej oryginału w kontekście docelowym. Modalność i ciężar gatunkowy traktatu historiograficznego Georgija Wiernadskiego *Опыт истории Евразии с половины VI века до настоящего времени* (1934) są przecież zasadniczo różne od modalności implikowanej przez *Essay on the History of Eurasia...*³⁶. Równie znamienna jest tendencja do unikania nazwy gatunkowej *opytu* w angielskich przekładach³⁷, m.in. przez użycie przyimka kierunkowego *toward/towards* (pol. „w stronę...”, ros. „к...[истории, основам, вопросам...]”): *Опыт истории философии* (1819) Galicza to *Toward a History of Philosophy*³⁸, *Опыт характеристики русского четырехстопного ямба* (1910) Andrieja Bielego — *Toward a Characterization of the Russian Iambic Tetrameter*³⁹, *Опыт общей теории лексикографии* (1940) Lwa Szerby — *Towards a General Theory of Lexicography*⁴⁰. Czy mnożenie angielskich ekwiwalentów gatunkowych *opytu* (*essay, sketch, study, experimental study, outline, treatise*) z jednej strony i translatorskie redukcje — z drugiej, nie oznaczają braku tradycji tego gatunku w docelowej kulturze naukowej i artystycznej?

Warto zapytać także o to, jakie ekwiwalenty słownikowe odpowiadają *opytowi* w polskim dyskursie teoretycznoliterackim. Przegląd podstawowych kompendiów wiedzy literaturoznawczej uzmysławia asymetrię i niestabilność terminologii genologicznej w różnojęzycznych kulturach naukowych. Przykładowo, indeks rosyjskich terminów genologicznych w *Słowniku terminów literackich* pod redakcją Janusza Sławińskiego pomija *опыт*, uwzględniając *этиод* (prezentowany jako słownikowy ekwiwalent

der Sprachforschung von den Anfängen bis zur Gegenwart. Red. by S. Auroux, et. al. Vol. 2. Berlin: Walter de Gruyter 2000, s. 1569.

³⁵ Zob. pojęcie *переакцентуация жанров* w: М. Бахтин: *Проблема речевых жанров*. W: tegoż: *Собрание сочинений в 7 т. Т. 5: Работы 1940–1960-х гг.* Red. С. Бочаров, Л. Гоготишвили. Москва: Русские словари 1997, s. 182.

³⁶ Zob. A. Mazour: *An Outline of Modern Russian Historiography*. Berkeley: University of California Press 1939, s. 121.

³⁷ Пор. пр. Е. Эткинд: *Мастер поэтической композиции (Опыт творческого портрета Бенедикта Лившица)* (1971) i *A Master of Poetic Composition (A Creative Portrait of Benedikt Liwshyts)*. W: A. Wanner: *Baudelaire in Russia*. Gainesville: University Press of Florida 1996, s. 234.

³⁸ Zob. S. Pratt: *Russian Metaphysical Romanticism: The Poetry of Tjutchev and Boratynskii*. Stanford: Stanford University Press 1984, s. 24.

³⁹ Zob. S. Cassedy: *Flight from Eden: The Origins of Modern Literary Criticism*. Berkeley–Los Angeles: University of California Press 1990, s. 167.

⁴⁰ L.V. Shcherba: *Towards a General Theory of Lexicography*. Przeł. i wstęp D.M.T.Cr. Farina. “International Journal of Lexicography” 1995, nr 8, s. 314–350.

studium), *эскиз* (odpowiednik *szkicu*) oraz *очерк* wyodrębniony w osobnym haśle jako lokalny gatunek rosyjskiej prozy narracyjnej. *Очерк* stanowi tu słownikowy ekwiwalent takich polskich nazw gatunkowych, jak szkic, reportaż i esej⁴¹. Z kolei w *Słowniku rodzajów i gatunków literackich* pod redakcją Grzegorza Gazdy i Słowinii Tyneckiej-Makowskiej rosyjskimi odpowiednikami francuskiego *essai* i polskiego eseju są *очерк* i *опыт*⁴². *Essay/essai/esej/эссе, опыт, этюд, studium, study, очерк (очерк), szkic, эскиз, набросок* zdają się tu funkcjonować jako równoważnościowe, synchroniczne, jeśli nie wzajemnie tożsame to przynajmniej blisko spokrewnione formuły gatunkowe, których relacje najadekwatniej zdaje się wydobywać genologia odwołująca się do Wittgensteinowskiej koncepcji rodzinnego podobieństwa⁴³. W tej rozprawie interesują mnie jednak przede wszystkim różnice między gatunkami wypowiedzi wynikające z lokalnych uwarunkowań „genetycznych”, geograficznych, językowych i historyczno-kulturowych. We współczesnej genologii angloamerykańskiej różnice te eksponowane są z pomocą biologistycznej metafory specjacji allopatrycznej⁴⁴.

Odwołując się do biologistycznego konceptu Johna M. Swalesa, można powiedzieć, że w taksonomii genologicznej, podobnie jak w klasyfikacji biologicznej, uwidaczniają się dwa opozycyjne stanowiska: „rozdrabniaczy” (*splitters*) i „scalaczy” (*lumpers*)⁴⁵. W literaturoznawstwie rosyjskim bieguny te zdają się reprezentować Leonid Grossman i Władimir Szkłowski. Jeżeli Grossman przyznaje *опытови* status osobnego i lokalnie specyficznego gatunku krytycznego⁴⁶, to w ujęciu współzałożyciela *Опожу*, brata Wiktora Szkłowskiego, *опыт* jest pełnym semantycznym ekwiwalentem francuskiego *essai*. Ich równorzędność rosyjski formalista podkreśla już w tytule swojej historyczno-genologicznej rozprawy: *Литературный опыт („essai”) в его формальном окружении* (1927), uzupełniając: „В личном же изложении буду пользоваться обоими названиями «опыт» и «эссе»

⁴¹ Zob. hasła *Studium, Szkic, Oчерк, Eсеj*. W: M. Głowiński, T. Kostkiewiczowa, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński: *Słownik terminów literackich*. Red. J. Sławiński. Wyd. 4. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo 2002.

⁴² W. Ostrowski: *Eсеj*. W: *Słownik rodzajów i gatunków literackich*..., s. 237. To zapewne *опыт* został w nagłówku hasła błędnie przetranskrybowany jako „ob’im”.

⁴³ Zob. D. Fishelov: *Genre theory and family resemblance — revisited*. „Poetics” 1991, nr 20, s. 123–138.

⁴⁴ Zob. tegoż: *Metaphors of Genre: The Role of Analogies in Genre Theory*. University Park: Pennsylvania State University Press 1993.

⁴⁵ J. M. Swales: *Research Genres: Explorations and Applications*. Cambridge: Cambridge University Press 2004, s. 64–65. Rozróżnienie „scalaczy” i „rozdrabniaczy” wprowadził Ch. Darwin w liście do J. D. Hookera (1857).

⁴⁶ Zob. Л. Гроссман: *Жанры художественной критики* (1927). W: tegoż: *Цех пера. Эссеистика*. Москва: Аграф 2000, s. 231–252.

— безразлично⁴⁷. Teoretyczne rozpoznania Szkłowskiego i historyczne Grossmana warto tu zreferować, ponieważ stanowią unikatowe dokumenty świadomości gatunku *opytu* w modernistycznej kulturze rosyjskiej lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku⁴⁸.

Опыт, эссе, *essai*, *essay* to dla Szkłowskiego różnojęzyczne nazwy jednego gatunku wypowiedzi, wywiedzonego „poprzez neolacińskie zabytki epoki Odrodzenia z klasycznego antyku”⁴⁹ i zawiązanego już w *Noctes Atticae* Aulusa Gelliusa, żywotach Plutarcha i mowie *Pro Archia Cicerona*. Zawężając obszar rozpoznania do zachodnioeuropejskich eksplikacji gatunkowych eseju, Szkłowski przywołuje encyklopedyczną definicję niemieckiego literaturoznawcy Paula Merkera z *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte* (1924), który akcentuje przede wszystkim konieczność wyboru tematu istotnego dla „duchowego życia epoki” i przefiltrowanego przez osobiste doświadczenie eseisty:

[...] под эссе (франц. *essai*) мы понимаем небольшой, свободный в выборе формы, стиля и плана трактат, посвященный рассмотрению какой-либо темы, общинтересной для духовной жизни эпохи. Руководящим признаком эссе следует считать то, что он стремится мысленное свое содержание передать читателю, давая избранную проблему как личное переживание автора, и при указанной свободе формы предлагает к усвоению самое существенное по данному вопросу⁵⁰.

Tę „doświadczeniową” eksplikację eseju Szkłowski uzupełnia spostrzeżeniami Otto Doderera (1926) na temat niefinalności, niekonkluzywności, prowizoryczności i elastyczności formalnej gatunku: „[...] «эссе» есть всякое художественное произведение, которое по самому смыслу слова является лишь «опытом», попыткой, только намечающей, но не рассматривающей научно тему и не исчерпывающей ее с педантической точностью, границы его неопределенны”⁵¹. Wśród dystynktywnych cech *opytu/essai* rosyjski formalista wymienia względną dowolność w wyborze

⁴⁷ В. Шкловский: *Литературный опыт (“essai”) в его формальном окружении*. „Новый Леф” 1927, nr 7, s. 40.

⁴⁸ *Опыт* nie odnotowuje ani *Литературная энциклопедия* (1929–1939) pod red. W. Friczego i A. Łunaczarskiego (czy *опыт* miał być wprowadzony jako rodzima nazwa gatunkowa franc. *essai* — nie wiadomo; wydawnictwo zostało w 1939 roku wstrzymane na tomie XI (*Стансы–Уэлли*)), ani *Литературная энциклопедия: Словарь литературных терминов в 2-х томах* pod red. N. Brodskiego (1925) (brak tu także hasła *эссе*), ani *Краткая литературная энциклопедия* w 9 toмах (1962–1978) pod red. A. Surkowa, w którym rodzimymi odpowiednikami *эссе* są: „попытка, проба, очерк”.

⁴⁹ В. Шкловский: *Литературный опыт („essai”) в его формальном окружении...*, s. 40.

⁵⁰ Tamże, s. 42.

⁵¹ Tamże, s. 43.

materiału, powagę w traktowaniu tematu, nielinearny charakter prezentacji zagadnień, kameralność („кабинетность тона”⁵²) i szczególną intymność⁵³, które spokrewniają *opyt/essai* z dziennikiem literackim, artyzm językowy i stylistyczny, encyklopedyczność, szkicowość i „monograficzność ujęcia przy potencjalnie poetyckiej formie”⁵⁴, hybrydyczność (możliwość inkrurowania eseju elementami innych gatunków, np. dialogu, traktatu, opisu, dziennika, listu lub włączania eseju w inne formy gatunkowe) oraz wielopostaciowość gatunkowych krystalizacji.

Szkłowski jako teoretyk *opytu/essai* zorientowany jest przede wszystkim na literaturę zachodnioeuropejską (w literaturze rosyjskiej wskazuje jedynie *Онавише листья* Wasilija Rozanowa jako przykład realizacji montaigne’owskiej tradycji eseju). Natomiast Leonid Grossman, autor rozlicznych etiud, portretów i *opytów* literaturoznawczych⁵⁵, koncentruje się na rodzimych gatunkach piśmiennictwa rosyjskiego. Jego rozważania nad gatunkiem *opytu* stanowią część prekursorskiego projektu badawczego obejmującego „gatunki krytyki artystycznej” rozumianej jako autonomiczny *genre* twórczości słownej i przedmiot badań poetologicznych⁵⁶:

[...] под критикой следует понимать особое словесное искусство, задача которого судить о свойствах художественного объекта как в литературе, так и в других областях изящного творчества. [...] Только как особый вид словесного искусства, обращенный к изучению разнообразных отраслей изящного творчества (литературы, театра, музыки, пластики), критика сохраняет свои неотъемлемые черты и утверждается как равноправный жанр⁵⁷.

Opyt stanowi w ujęciu Grossmana samodzielny, w pełni wykrytalizowany i stabilny gatunek krytyczny, który — podobnie jak m.in. etiuda, dialog krytyczny, recenzja akademicka, felieton krytyczny, parodia, artykuł-glossa lub monografia krytyczna, ma swoje ustalone miejsce w historii literatury rosyjskiej: „Все это совершенно отчетливые виды, выступающие в том или ином своем проявлении на всем протяжении истории русской критики от Карамзина и Мерзлякова до наших дней”⁵⁸. W biologistycznym ujęciu Grossmana symptomatycznym dla modernistycznego literaturo-

⁵² Tamże, s. 44.

⁵³ Tamże, s. 42–43.

⁵⁴ Tamże, s. 44.

⁵⁵ Np. *От Пушкина до Блока. Этюды и портреты*, 1926; *Борьба за стиль: опыты по критике и поэтике*, 1927.

⁵⁶ Por. J. Sławiński: *Krytyka literacka jako przedmiot badań historycznoliterackich*. W: *Badania nad krytyką literacką*. Seria I. Red. J. Sławiński. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo 1974, s. 7–25.

⁵⁷ Л. Гроссман: *Жанры художественной критики...*, s. 235–236, 238.

⁵⁸ Tamże, s. 245–246.

znawstwa rosyjskiego pierwszych dziesięcioleci XX wieku⁵⁹, gatunki te przechodzą pełny cykl rozwojowy, rodzą się i obumierają, by pojawić się znowu w odnowionej postaci⁶⁰. Oto w jaki sposób Grossman przedstawia gatunkową ewolucję *opytu* literackiego: Widoczny w załączkowej postaci już w krytyce Pawła Katiienina, Stiepana Szewyriowa i Iwana Kirijewskiego, *opyt* krzepnie i krystalizuje się w *oczerkach* (очерки) Apołłona Grigoriewa i etiudach (этюды) Aleksandra Drużynina o Johnsonie i Boswellu, Sheridanie i Krabbe (*Картины британских литературных нравов во второй половине восемнадцатого столетия*, 1851–1852). Do rangi arcydzieła podnoszą *opyt* Fiodor Dostojewski w *Mowie o Puszkynie* (*Речь о Пушкине*, 1880), Władimir Sołowiow w artykułach o Tiutczewie, Lermontowie i Puszkynie oraz Wasilij Kluczewski w etiudach *Евгений Онегин и его предки* (1887) i *Грусть* (1891). W historycznym oglądzie Leonida Grossmana szczególny wzorzec *opytu* literackiego stanowią prace rosyjskich symbolistów: Wiaczesława Iwanowa (*О „Цыганах” Пушкина*, 1908 i *Достоевский и роман-трагедия*, 1911), etiudy Innokientija Annienskiego (*Гейне прикованный, Умиравший Тургенев*, 1906), Dmitrija Miereżkowskiego (*В обезьяньих лапах (о Леониде Андрееве)* i *Асфodelи и ромашка*, 1908), Walerija Briusowa (*Испепеленный*, 1909), Andrieja Bielego (*Арабески*, 1911 i *Луг зеленый*, 1910), Aleksandra Włoka (*Судьба Аполлона Григорьева*, 1916, *О назначении поэта*, 1921). Grossman podsumowuje ewolucję *opytu* literackiego:

Жанр, возникший в несколько грузных *Опытах и размышлениях* пушкинского учителя, [...] достиг своего блистательного завершения в критике символистов. По пути своего развития он глубоко осознал себя и вылился в ту сложную углубленную форму литературного размышления, в которой философская основа этюда органически сочетается с оригинальной трактовкой темы, а игра стиля отливается в классические афоризмы. Жанр развернулся, окреп и проявился во своей полноте⁶¹.

W ujęciu Grossmana *opyt*, podobnie jak *essai*, zdaje się stanowić paradygmat *quasi-rodzajowy*⁶². Jego cechy krystalizują się i uwidaczniają w różnych typach wypowiedzi — niezależnie od przyjętego nazewnictwa

⁵⁹ O wschodnioeuropejskich biologistycznych koncepcjach ewolucji literackiej zob. T. Brzostowska-Tereszkiewicz: *Ewolucje teorii. Biologizm w modernistycznym literaturoznawstwie rosyjskim*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2011.

⁶⁰ Л. Гроссман: *Жанры художественной критики...*, s. 246.

⁶¹ Tamże.

⁶² O *quasi-rodzajowym* statusie eseju zob. E. Balcerzan: *W stronę genologii multimedialnej*. W: *Genologia dzisiaj*. Red. W. Bolecki, I. Opacki. Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN 2000.

genologicznego, m.in. w etiudach, oczerkach, rozmyślaniach, traktatach, mowach. Ich cechy nakładają się na siebie i krzyżują w duchu modernistycznego synkretyzmu. Także Władimir Szklowski zwracał uwagę, że w potocznej świadomości rosyjskiego modernizmu zakresy znaczeniowe „*opytu* («*essai*»)» pokrywały się z semantyką innych gatunków: „Порою под эссе подводятся и фельетоны, глоссы, этюды, эскизы, очерки, наброски и факты беглого обсуждения”⁶³. Jakie cechy stanowią o specyfice *opytu* w zestawieniu z etiudą, oczerkiem, *essai*? Szczególnie analizę porównawczą *opytu* i *essai* niepomierne utrudnia permanentny stan krystalizacji formuły gatunkowej eseju⁶⁴. „Эта «неопределенность», «неуловимость» [...] — podkreśla Michaił Epsztajn — входит в самое природу эссе и обусловлено той мирозерцательной установкой, которая заставляет этот жанр постоянно перерастать свои жанровые границы”⁶⁵.

Rosyjski *opyt* łączy znaczenia, które w innych językach (np. angielskim i polskim) obsługiwane są przez kilka terminów: „*experience*”, „*experiment*”, „*test*”, „*trial*”, „*attempt*”/ „doświadczenie”, „eksperyment”, „próba”, „próbka”, „wprawka”. Tę złożoną semantykę *opytu* utrwalił słownik Władimira Dala:

Опыт м. опыт, опытка, испытанье, проба, искуc, попытка, изведка; | показание другим каких-либо явлений, для обнаруженья сил природы и действий их. [...] Я видел это на опыте, на деле, сам видел, знаю не по наслышке. Эта картина первый опыт мой в красках. Опытom многие писатели называли сочинения свои, не признавая их полными, оконченными. У нас физику читают с опытами, делают опыты, объясняют ученье явлениями, доступными чувствам. Опытный человек, искусившийся опытом, бывалый, знающий и умеющий, живший, выдавший, делавший много, привычный к какой работе, сведущий, не только на словах, но и на деле. [...] Опытное дело, познаваемое опытом, дело опыта. Опытная химия, ученье не голословное, а с показаньем объясняемого на деле. Вообще опытный, опыт (практика) противополож. умозрение, умозаключение (теория), и основан на деле, на чувственном, вещественном убеждении [...]⁶⁶.

Semantykę *opytu* jako doświadczenia (nie tylko psychofizycznego, sensualnego i intelektualnego, ale także pozaintelektualnego, pozazmysłowe-

⁶³ Zob. В. Шкловский: *Литературный опыт* („*essai*”) в его формальном окружении..., s. 43; T. Brzostowska-Tereszkiewicz: *Etiuda jako gatunek literaturoznawczy...*

⁶⁴ Zob. np. R. Sendyka: *Nowoczesny esej. Studium historycznej świadomości gatunku*. Kraków: Universitas 2006; K. Зацепин: *Эссе: от философии к литературе*. „Новое литературное обозрение” 2010, nr 104; M. Эпштейн: *На перекрестке образа и понятия (эссеизм в культуре нового времени)*. W: tegoż: *Парадоксы новизны*. Москва: Советский писатель 1988; tegoż: *Законы свободного жанра (эссеистика и эссеизм в культуре Нового времени)*. „Вопросы литературы” 1987, nr 7, s. 120–153.

⁶⁵ M. Эпштейн: *На перекрестке образа и понятия...*, s. 334.

⁶⁶ Hasło „*Опытывать*”. W: В. Даль: *Толковый словарь живого великорусского языка*. В 4 т. Т. II (1882). Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей 1956, s. 688–689.

go, duchowego) uwyraźnia np. Nikołaј Bachtin w szkicu *Философия как живой опыт* (1925):

[...] философия перестала быть живою силою потому, что [...] перестала быть целостным духовным опытом. И как бы различны ни были философские течения наших дней, значительнейшие из них отмечены общим стремлением: это — возвращение к реализму, к предметности, к опыту (причем „опыт” понимается в новом, углубленном и расширенном смысле и включает в себя все многообразие чувственных и сверхчувственных реальностей)⁶⁷.

Tę samą, „doświadczeniową” semantykę opytu wydobywa monumentalne dzieło Pawła Florenskiego *Столп и утверждение истины. Опыт православной теодицеи в двенадцати письмах* (1914) (ang. *The Pillar and Ground of the Truth: An Essay in Orthodox Theodicy in Twelve Letters*, 1997) „«Живой религиозный опыт, как единственный законный способ познания догматов» — так мне хотелось бы выразить общее стремление моей книги или, точнее, моих набросков, писанных в разные времена и под разными настроениями — zapowiada problematykę dzieła twórcy rosyjskiej teologii symbolistycznej. — Только опираясь на непосредственный *опыт* можно обозреть и оценить духовные сокровища Церкви”⁶⁸.

Najistotniejszy jest jednak fakt, że rosyjski *опыт*, podobnie jak francuskie *expérience*, łączy znaczenia doświadczenia (np. *Претворение опыта* Lidii Ginzburg) i eksperymentu w rozumieniu przyrodniczym, jak w tytule rozprawy Iwana Pawłowa *Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей деятельности (поведения) животных* (1932) [ang.: *Twenty-Year Experiment in Objective Study of Higher Nervous Activity (Behavior) of Animals*, 1998]. Jak pokazuje praktyka translatorska, ta semantyczna ambiwalencja opytu bywa źródłem poważnych rozbieżności interpretacyjnych. Wystarczy wskazać dwie odmienne angielskie formuły tytułowe pracy Borisa Ejchenbauma *Анна Ахматова: опыт анализа* (1923): *Anna Akhmatova, the Experience of Analysis*⁶⁹ i *Anna Akhmatova: An Experi-*

⁶⁷ Н. Бахтин: *Философия как живой опыт. Избранные статьи*. Сост., послесл., коммент. С. Федякина. Москва: Лабиринт 2008, s. 153.

⁶⁸ П. Флоренский: *Столп и утверждение истины. Опыт православной теодицеи в двенадцати письмах*. Москва: АСТ 2005, s. 33. Por. P. Florensky: *The Pillar and Ground of the Truth: An Essay in Orthodox Theodicy in Twelve Letters*. Przeł. B. Jakim. Wstęp R.F. Gustafson. Princeton: Princeton University Press 1997, s. 5: „Living religious experience as the sole legitimate way to gain knowledge of the dogmas — that is how I would like to express the general theme of my book or, rather, my jottings, which I have been written at different times and in different moods. Only by relying on immediate experience can one survey the spiritual treasures of the Church and come to see their value”.

⁶⁹ Zob. *Anna Akhmatova and Her Circle*. Opr. i przypisy K. Polivanov. Przeł. z rosyjskiego P. Bieriozki. Fayetteville: University of Arkansas Press, 1994, s. 267.

*ment in Analysis*⁷⁰, które niosą różne informacje metatekstowe. Pierwszy akcentuje podmiotowe (emocjonalno-uczuciowe, somatyczno-sensualne, intelektualne) doświadczenie badawcze: proces analizy utworu literackiego jako zdarzenie poznawcze i przeżycie estetyczne, drugi — eksperymentalny, doświadczalny, niekonwencjonalny, bezprecedensowy, niepowtarzalny, nieprzewidywalny charakter naukowego przedsięwzięcia w warunkach regulowanych przez badacza, wyostrzoną świadomość metodologiczną, testowanie technicznych możliwości wynalezionych narzędzi analitycznych w praktyce historycznoliterackiej.

Interpretacyjne konsekwencje zawężenia semantycznego potencjału *opytu* w przekładzie literackim unaoczniają np. różnojęzyczne fragmenty rozdziału *Бредовый лабиринт* (ang. *The Labyrinth of Delirium* i pol. *Labirynt majaczeń*) *quasi*-autobiograficznej powieści Andrieja Bielego *Комик Лемаев* (1917–1918):

Была память... О чем была память? Что „Я” — „Я”, — этому я дивился позднее. Наконец было знание, которое я не мыслю без опыта: у бесконечности есть предел; и стало быть: законченное; „законченного” не было мне [...]. Законченное переживалось, как... прошедшая в ощущение память: о дотелесном⁷¹.

There was memory... What was memory about? The fact that “I” is “I” amazed me only later. There was finally a knowledge which I do not think without experimenting: *infinity has a limit*; and hence it is: a finite thing; there is no “finite” for me [...].

The *finite* was experienced as... memory-become-sensation: *about the prebody state*...⁷².

Była pamięć.. Pamięć czego? Że „Ja” — jestem „Ja” — temu dziwiłem się później. Wreszcie była wiedza, której sobie nie wyobrażam bez doświadczenia: nieskończoność ma kres: a zatem istnieje coś poza tym kresem; ale ja jeszcze tego poza nie znałem [...].

То, что есть поза кресем, переживалем jako... преткшталоноу в дознанне памьць: о том, что претдцетлесне...⁷³.

Dokonując wyboru między „*experiment*” a „*experience*”, angielski tłumacz sugeruje eksperymenty bohatera z percepcją sensualną. Wybór drugiej możliwości — zaznacza Gerald J. Janeczek — niósłby ze sobą od-

⁷⁰ C.J. Any: *Boris Eikhenbaum: Voices of a Russian Formalist*. Chicago, Illinois: Stanford Univ Press 1994, s. 273.

⁷¹ А. Белый: *Комик Лемаев*. Петербург: Эпоха 1922, s. 59–60.

⁷² A. Bely: *Kotik Letaev*. Przeł. z rosyjskiego, przypisy, wstęp G.J. Janeczek. Evanston, Illinois: Northwestern University Press 1999, s. 41–42.

⁷³ А. Белый: *Кочко Летажев*. Przeł. М. Леśниевска. Posłowie J. Szymak-Reiferowa. Warszawa: Czytelnik 1976, s. 51.

mienne konsekwencje epistemologiczne. Sugerowałby, że wiedza nie jest możliwa bez uprzedniego doświadczenia sensualnego: „żeby coś pomyśleć, musimy najpierw tego doświadczyć, na przykład w życiu sprzed naszych narodzin”⁷⁴.

To właśnie ambiwalentna semantyka doświadczenia i eksperymentu określa gatunkową specyfikę *opytu* i decyduje o jego odmienności od gatunkowej eksplikacji zachodnioeuropejskiego *essai/essay*. Opyt, podobnie jak esej w tradycji montaigne’owskiej, jest „gatunkiem *par excellence* «doświadczeniowym»”⁷⁵. Nawet rosyjski formalista Władimir Szklowski uznawał doświadczenie życiowe za warunek eseizowania: „[...] эссе истари находит вдумчивого автора, человека с образованием, с жизненным опытом”⁷⁶. Zwraca jednak uwagę Aleksandr Żółkowski, że jeżeli *essai* eksponuje przede wszystkim relację między podmiotem (podmiotowym, cielesnym, osobistym, empirycznym doświadczeniem) i tekstem (zapisywaniem doświadczenia, procesem pisania), to w *opycie* centralna jest relacja między doświadczającym podmiotem a światem. Rosyjski lingwista i poetolog przyznaje, że zakresy znaczeniowe rosyjskiego słowa *opyt* i francuskiego *essai* w zasadzie się pokrywają, z tą różnicą, że

[...] смысловым ядром этого существительного [*essai* — Т.В.Т.], как и соответствующего ему глагола *essayer*, «пытаться, пробовать», является *попытка* — именно *попытка*, будь то житейская или литературная, а не ее интеллектуальное осмысление и эмоциональное переживание, приводящее к накоплению *опыта* (для чего есть слово *expérience*), и не ее осуществление в порядке *опыта* научного (*expérience, experimentation*)⁷⁷.

Wyjaśnia dalej Żółkowski:

Монтень имел в виду, конечно, предложить читателю свои *литературные попытки* (*пробы пера, наброски, эскизы, этюды, очерки*), акцентируя их фрагментарность, неокончателность, некатегоричность, субъективность. Эта «пробность» сродни [...] творческой авторефлексии [...] повышенному вниманию не столько к изображаемой объективной реальности или хотя бы

⁷⁴ Tamże, s. 232.

⁷⁵ R. Sendyka: *Esej jako doświadczenie (Wokół trzech esejów o doświadczeniu — Montaigne, Emerson, Benjamin)*. W: *Literackie reprezentacje doświadczenia*. Red. W. Bolecki, E. Nawrocka. Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN 2007, s. 393. Zob. też G.D. Atkins, *Tracing the Essay. Through Experience to Truth*. Athens: University of Georgia Press 2005 (rozdział *Essaying the Experience: Time, Meaning and the Essay*).

⁷⁶ В. Шкловский: *Литературный опыт („essai”) в его формальном окружении...*, s. 45.

⁷⁷ А. Жолковский: *Эссе*. „Иностранная литература” 2008, nr 12. Artykuł dostępny także na stronie: <http://magazines.russ.ru/inostran/2008/12/zhz10.html#_ftnref6> (26.12.2012).

к объективному результату данной «попытки», сколько к самому процессу письма. Центр тяжести *essai* помещается не между текстом и действительностью, а между автором и его текстом⁷⁸.

W eseju montaigne'owskim doświadczenie jest dyskursywnie oznajmiane i jednocześnie performatywnie ustanawiane w rzeczywistości tekstowej: „esej wytwarza stan tożsamości z doświadczeniem będącym jego fundamentem: nie tylko wnika w doświadczenie, czyniąc je grawitacyjnym centrum swej formy i tematycznym ośrodkiem jej treści, ale na nowo je ziszcza: «performatywnie ustanawia» to, co właśnie w tym samym momencie dyskursywnie oznajmia...⁷⁹”. Roma Sendyka precyzuje specyficzną dla eseju relację podmiotowego doświadczenia i pisania: „Próbowanie określenia siebie staje się prymarnym doświadczeniem, będącym kanwą wszystkich innych doświadczeń, a ponieważ nie zachodzi ono przed pisaniem, ale w jego trakcie, owo dziejące się wciąż teraz oznajmienie siebie tworzy książkę — można się zgodzić z prowokacyjnym wyznaniem Montaigne'a — współfistotną — z jej autorem, będącą zapisem doświadczenia, a jednocześnie — samym doświadczeniem⁸⁰”. Doświadczenie, które stanowi gatunkową dominantę *opytu*, to zarówno ogół wiadomości zdobytych na podstawie obserwacji i przeżyć, poznanie oparte na postrzeganiu i doznawaniu zmysłowym (Montaigne'owskie rozumienie doświadczenia, ang. *experience*), jak wywoływanie zjawiska w warunkach laboratoryjnych (eksperyment, pomiar, próba, sprawdzian, test; ang. *experiment, trial, test*). Wobec różnorodności tekstowych realizacji to właśnie nadrzędna kategoria „doświadczenia” gwarantuje *opytowi* względną genologiczną stabilność i spójność. „Doświadczeniowy” charakter eseju i *opytu* sprawia, że gatunki te są szczególnie symptomatyczne dla pisarstwa modernistycznego, które uczyniło doświadczenie jednym ze swoich centralnych problemów⁸¹.

Inaczej niż zachodnioeuropejski *essai/essay*, *onym* konotuje eksperyment w rozumieniu właściwym naukom przyrodniczym — nie tylko eksperyment myślowy, ale także przeprowadzenie naukowego dowodu. Zachodnioeuropejskie eksplikacje eseju tak podsumowuje Roma Sendyka, przywołując rozpoznania Roberta Lane Kauffmanna i Maxa Bensego: „eseistyczny eksperyment nie jest eksperymentem w sensie pozytywistycznym — to w istocie «heurystyczna i hermeneutyczna próba fenomenu, pozbawiona intencji utylitarnej czy uniwersalizującej» [...]. Badawcze nastawienie

⁷⁸ Tamże.

⁷⁹ R. Sendyka: *Esej jako doświadczenie...*, s. 393.

⁸⁰ Tamże, s. 394.

⁸¹ Zob. W. Bolecki: *Doświadczenie i modernizm*. „Teksty Drugie” 2006, nr 6, s. 6–9; R. Nycz: *Literatura nowoczesna wobec doświadczenia...*, s. 11–25.

eseju — pisze Sendyka — jest więc «bezinteresowne», wynika z czystej idei *curiositas*, z — jak to spostrzegł Bense — wewnętrznej konstytucji człowieka, nie zaś z dążenia do Wyjaśnienia i potwierdzenia Całości: tego rodzaju eksperyment jest więc w swej istocie bardziej «artystyczny», awangardowy niż «naukowy»⁸². Przyrodoznawcze nacechowanie wschodnioeuropejskiego *opytu* wydobywa Aleksandr Żołkowski, konfrontując *Les Essais* Montaigne'a z ich rosyjskim przekładem (*Опыты*):

И совершенно уже безосновательно, благодаря неожиданному стечению лексических обстоятельств, в русское заглавие оказывается привнесен элемент «экспериментаторства», и Монтень обретает несвойственные ему черты естествоиспытателя, еще больше усиливающие магию его облика⁸³.

Zachodnioeuropejska formuła eseju, w konfrontacji z rosyjską tradycją *opytu*, zyskuje zatem wymiar scjentyistyczny. Naukowe konotacje *opytu* utrwalił *Толковый словарь живого великорусского языка* (1882) Władimira Dala: „[...] показание другим каких-либо явлений, для обнаруженья сил природы и действий их”⁸⁴. Znamienne, że w kulturze rosyjskiego modernizmu, wbrew tendencjom antypozytywistycznym (antynaturalistycznym) w zachodnioeuropejskiej epistemologii i metodologii, *opyt* literaturoznawczy nader często przybiera postać właśnie biologistycznego traktatu naukowego, jak w przypadku monumentalnego dzieła z „semantologii historycznej” *Образ и понятие* największej biologistki rosyjskiego modernizmu, zagorzałej wyznawczyni antydarwinizmu Olgi Freudenberg⁸⁵. Estetyczna modalizacja wywodu, figuralność języka badawczego, wyrazistość podmiotu wypowiedzi wiążą się tu z erudycyjną, ilustrowaną bogatym materiałem dowodowym prezentacją prawidłowości przekształceń mitologicznego obrazu w pojęciową figuralność oraz odsoną samego toku rozumowania, który prowadzi do potwierdzenia naczelnej tezy dysertacji: zależności wykształcenia się antycznych kategorii poetyckich od krystalizacji pojęć. *Opyt* jest także formułą gatunkową *Морфологии сказки* (1928) Władimira Propra. „Предлагаемый опыт явился в результате

⁸² R. Sendyka: *Esej: pomiędzy nauką i sztuką, eksperymentem i doświadczeniem*. „Dynamis” 01.12.2005 <<http://www.dynamis.pl/dl/?id=24>> (13.02.2013). Zob. cytowani przez badaczkę R.L. Kauffmann: *The Skewed Path: Essaying as Unmethodical Method* in: *Essays on the Essay*. Red. A.J. Butrym. Athens–London: The University of Georgia Press 1989, s. 234; M. Bense: *Über den Essay und seine Prosa*. W: *Deutsche Essays. Prosa aus zwei Jahrhunderten 6 Bde.* 1.Bd, hrg. Rohner L., München: dtv [1947] 1969, s. 63.

⁸³ А. Жолковский: *Эссе...*

⁸⁴ *Насло Опытывать*. W: В. Даль: *Толковый словарь живого великорусского языка...*, s. 688.

⁸⁵ O biologistycznej koncepcji literaturoznawczej O. Freudenberg zob. T. Brzostowska-Tereszkiewicz: *Ewolucje teorii...*, s. 166–182, 221–234.

довольно кропотливой работы”⁸⁶ — wyjaśnia folklorysta i ta gatunkowa kwalifikacja koresponduje z otwierającym przedmowę epigrafem z *Betrachtung über Morphologie überhaupt* Johanna Wolfganga Goethego, w którym niemiecki botanik i osteolog ustanawia nową, autonomiczną dyscyplinę nauk biologicznych, zdolną syntezować ustalenia innych nauk przyrodniczych i ścisłych (m.in. anatomii, fizjologii, fizyki i chemii):

Морфология еще должна легитимироваться, как особая наука, делая своим главным предметом то, что в других трактуется при случае и мимоходом, собирая то, что там рассеяно, и устанавливая новую точку зрения, позволяющую легко и удобно рассматривать вещи природы. Явления, которыми она занимается, в высшей степени значительны; те умственные операции, при помощи которых она сопоставляет явления, сообразны с человеческой природой и приятны ей, так что даже неудавшийся опыт все таки соединит в себе пользу и красоту [podkr. Т.В.-Т.]⁸⁷.

Biologizacyjnych konotacji bajkozawczego eksperymentu Proppa nie zachowali tłumacze amerykańscy, którzy zlikwidowali epigrafy z osteologicznych i botanicznych pism Goethego i zastąpili *опыт* słowami: „*attempt*”⁸⁸ i „*study*”⁸⁹. Określenie „morfologii bajki” w polskim tłumaczeniu („praca”⁹⁰) nie zachowało związku z epigrafem, w którym *опыт* widnieje jako „doświadczenie”⁹¹.

Formę kompendiów i traktatów naukowych przybrały dziewiętnastowieczne *opyty* wersologiczne: *Опыт о народном русском стихосложении* Dmitrija Dubińskiego (1828) i *Опыт о русском стихосложении* (1812)

⁸⁶ В. Пропп: *Морфология сказки*. Ленинград: „Academia” 1928, s. 5.

⁸⁷ Tamże. Por. J. W. Goethe: *Betrachtung über Morphologie*, w: *Goethes Werke*. Bd. 13: *Naturwissenschaftliche Schriften*. Textkritisch durchgesehen mit Anmerkungen versehen von D. Kuhn und R. Wankmüller. Mit einem Nachwort von C. Friedrich v. Weizsäcker. Hamburg: Christian Wegner Verlag 1955, s. 127. Zob. T. Brzostowska-Tereszkiewicz: *Ewolucje teorii...*, s. 235–301.

⁸⁸ V. Propp: *Morphology of the Folktale*. Red. i wstęp S. Pirkova-Jakobson. Przeł. L. Scott. Bloomington: Indiana University Press 1958, s. 1.

⁸⁹ V. Propp: *Morphology of the Folktale*. Wyd. 1. Przeł. L. Scott. Wstęp. S. Pirkova-Jakobson. Wyd. 2. Przejrzone, zredagowane i opatrzone przedmową przez L.A. Wagne. Przedm. do 2. wyd. A. Dundes. Austin: University of Texas Press [1968] 2001, s. xxv.

⁹⁰ W. Propp: *Morfologia bajki*. Przeł. W. Wojtyga-Zagórska. Warszawa: „Książka i Wiedza” 1976, s. 28.

⁹¹ „Morfologia wciąż jeszcze musi legitymować się jako odrębna nauka, która czyni swoim głównym przedmiotem to, co inne nauki traktują przy okazji i marginalnie, która gromadzi wszystko, co tam jest rozproszone i ustala nowy punkt widzenia, umożliwiający łatwe i wygodne badanie spraw przyrody. Zajmuje się zjawiskami o wielkiej doniosłości; owe operacje myślowe, za pomocą których dokonuje konfrontacji zjawisk, odpowiadają naturze ludzkiej, są jej mile i nawet nieudane doświadczenie połączy jednak piękne z pożytecznym” (W. Propp: *Morfologia bajki...*, s. 27).

Aleksandra Wostokowa (w literaturoznawstwie angloamerykańskim znany jako *Essay on Russian Versification*⁹²). Obie prace wyróżnia propedeutyczne ujęcie tematu, dążenie do wyczerpującego i wielostronnego przedstawienia wybranego kręgu zagadnień, prezentacja podstawowych problemów wersologii jako dziedziny wiedzy. Naukowe dowodzenie, prezentacja pełnego zasobu dostępnego materiału i biegu rozumowania prowadzącego do końcowych rezultatów poznawczych to cechy traktatów Stiepana Russowa (*Опыт о подлинности Нестеровой лѣтописи*, 1850) i Konstantinosa Oikonomosa (*Опыт о ближайшем родствѣ языка славяно-россійскаго с греческим*, 1828). *Опыт* komparatystyczny (*сравнительный опыт*) Leonid Grossman wymienia tuż obok takich gatunków wypowiedzi, jak „studia filologiczne” (*филологические студии*), „ekskurs formalny” (*формальный экскурс*), „ekskursy filologiczne” (*филологический экскурс*)⁹³.

Gatunkowa formuła *опыту* okazała się na tyle pojemna, że zdołała pomieścić awangardowe eksperymenty poetyckie i teoretyczno-artystyczne. Wolno przypuszczać, że to właśnie semantyka eksperymentatorstwa, swobody twórczej, nieobliczalności skutków⁹⁴ zdecydowała o tym, że *опыт* stał się jedną z ulubionych form wypowiedzi rosyjskich nowatorów sztuki. Władimir Majakowski i Osip Brik tak anonsowali „pracę słowną” współudziałowców „Lefu” (Левый фронт искусств):

Асеев. Опыт словесного лета в будущее.

Каменский. Игра словом во всей его звукальности.

Крученых. Опыт использования жаргонной фонетики для оформления антирелигиозной и политической тем.

Пастернак. Примененье динамического синтаксиса к революционному заданью.

Третьяков. Опыт маршевого построенья, организующий революционную стихийность.

Хлебников. Достиженье максимальной выразительности разговорным языком чистым от всякой бывшей поэтичности.

Маяковский. Опыт полифонического ритма в поэме широкого социально-бытового охвата.

Брик. Опыт лаконической прозы на сегодняшнюю тему.

⁹² Zob. *Russian Romantic Criticism...*, s. 65. Zob. też *The Cambridge History of Russian Literature*. Red. Ch. Moser. Cambridge: Cambridge University Press 1992, vol. 1, s. 112: *Essay in Russian versification*.

⁹³ Л. Гроссман: *Метод и стиль, Пушкин и Андре Шенье* (1926). W: tegoż: *Цех пера. Эссеистика...*, s. 15, 18.

⁹⁴ O znaczeniu eksperymentu jako dominanty modernizmu zob m.in. В. Фещенко: *Лаборатория логоса. Языковой эксперимент в авангардном творчестве*. Москва: Языки славянских культур 2009, s. 77–109; W. Bolecki: *Modernizm w literaturze polskiej XX w. (rekonesans)*. „Teksty Drugie” 2002, nr 4, s. 23–25.

Виттфогель. Опыт коммунистической агит-сценки без обычной канцертюлеровской ревмистики⁹⁵.

Gatunek *opytu*, podobnie jak etiuda, pozwalał rosyjskim awangardystom utrwaląć raczej „bieżącą pracę” niż „absolutne artystyczne objawienia”⁹⁶, ferwor intelektualnych i artystycznych poszukiwań niż zastygłą doktrynę. Stał się czymś w rodzaju laboratorium dyskursywnej reprezentacji rzeczywistości („лаборатория для наилучшего выраженья фактов современности”)⁹⁷. Semantyka prowizoryczności i niekonkluzywności, specyficzna „antysystemowość” awangardowego *opytu* łączy go wyraźnie z etiudą i esejem (*essai/essay*)⁹⁸. Oпыт konotuje próbę teorii, próbę opisu, próbę diagnozy, jak w pracach Jana Baudouina de Courtenay (*Опыт теории фонетических чередований*, 1895), Lwa Szczerby (*Опыт лингвистического толкования стихотворений* — 1923, 1936); *Опыт общей теории лексикографии*, 1958), Jewgienija Poliwanowa (*Опыт частной методики преподавания русского языка узбекам*, 1935), Aleksandra Kwiatkowskiego (*Тактометр: Опыт теории стиха музыкального счета*, 1929), Andrieja Biełego (*Опыт характеристики русского четырехстопного ямба*, 1910, „*Не пой, красавица, при мне...*” А.С. Пушкина (опыт описания), 1910), Borisa Ejchenbauma (*Пушкин-поэт и бунт 1825 года [Опыт психологического исследования]*, 1907; *Лермонтов. Опыт историко-литературной оценки*, 1924), Wiktora Żymunskiego (*Валерий Брюсов и наследие Пушкина: Опыт сравнительно-стилистического исследования*, 1977) czy Władimira Proppa (*Русские аграрные праздники: Опыт историко-этнографического исследования*, 1963). Inaczej jednak niż etiuda literaturoznawcza zaprojektowana przede wszystkim na improwizację, *opyt* służy archiwizacji pewnych ustaleń, nawet jeśli nadal niepełnych i prowizorycznych, podawanych na wyrost i nieustannie weryfikowanych.

Oпыт może utrwalać rozpoznania dotyczące jednego wąskiego zagadnienia poetologicznego (jak np. *Опыт анализа новеллистической композиции* Aleksandra Reformatskiego, 1922), twórczości jednego pisarza (m.in. *Лермонтов... Ejchenbauma*), a nawet poszczególnego utworu („*Не пой, красавица, при мне...*” А.С. Пушкина... Biełego) — bliski jest wtedy synekdochicznej etiudzie, najczęściej jednak przedstawia całokształt danej dziedziny wiedzy (wówczas zbliża się do bieguna traktatu naukowego

⁹⁵ В. Маяковский, О.М. Брик: *Наша словесная работа*. „Лэф” 1923, nr 1, s. 41.

⁹⁶ Zob. tamże: „Печатаемая в Лефе практика не «абсолютные художественные открытия», а лишь образцы текущей нашей работы”.

⁹⁷ Tamże.

⁹⁸ Zob. T. Brzostowska-Tereszkiewicz: *Etiuda jako gatunek literaturoznawczy...*, s. 45.

i kompendium), jak w przypadku Pawła Florenskiego (*Опыт православной теодицеи...*, 1914) lub Władimira Wolkensztejna (*Опыт современной эстетики*, 1931). Jeżeli twórcy etiid najbardziej cenili sobie prawo do wystudiowania jednego cząstkowego problemu zamiast całości (*pars pro toto*)⁹⁹, to autorzy *opytów* przystępowali do pracy z ambicją ogarnięcia całości danego zagadnienia (*totum per partem*), nawet za cenę błędu wynikającego z prowizorycznego uogólnienia rozpoznań, nazbyt szerokiego zdefiniowania pola badawczego lub rozległości materiału. Możliwość popełnienia błędu — nieuchronnego w procesie nabywania doświadczeń — wpisana jest niejako w gatunkową formułę *opytu*, którą wolno interpretować jako formę asekuracji przeciw możliwym zarzutom o nieuprawnione uogólnienia, pochopne wnioski, nadmierną szerokość widzenia, wyraz badawczej pokory lub nawet realizację toposu skromności badacza. *Opytowi* literaturoznawczemu obca jest jednak etiudowa kokieteria pozwalająca łączyć asekurantyzm z pokazowością i wirtuozerią. Jego modalność określa autentyzm życiowego doświadczenia oraz powaga naukowego eksperymentu. Autor *opytu* zaświadcza: „według mojej najlepszej wiedzy...”, „z mojego doświadczenia wynika...”, „eksperyment dowiódł, że...”. O specyfice *opytu* jako gatunku wypowiedzi literaturoznawczej stanowi charakterystyczne napięcie między empirycznie weryfikowalną „wiedzą pewną” a autentyzmem podmiotowego doświadczenia. *Opyt*, jak żaden inny gatunek literaturoznawczy, uzmysławia, że badany przedmiot wyłania się z doświadczenia badawczego, które jest zawsze podmiotowe.

Opyt to gatunek rozpięty między biegunami kompendium, summy i traktatu naukowego, i etiudy warsztatowej. Semantykę *opytu* jako wprawki technicznej, „egzaminu cechowego”, warsztatowego eksperymentu, próbki literackiej utrwaliły m.in. *Новые лирические опыты* (1776) Michaiła Murawiowa, *Опыты лирические и другие мелкие сочинения в стихах* (1806) Aleksandra Wostokowa, zawierające liryczne utwory oryginalne (ody, dytyramby, pieśni, elegie, epitafia, eklogi), przekłady i naśladowania (bajek, kantat, ód) i „próby narracyjne” (*повествовательные опыты*): *Светлана и Мстислав, древний романс в 4-х песнях* i *Певислад и Зора, древняя повесть, в 5-ти идиллиях*¹⁰⁰, „эпический опыт” *Чеслав* Jefima Lucenki (1818). Egzemplifikacją takiego ćwiczenia poetyckiego w literaturze rosyjskiej są *Опыты по метрике и ритмике, по евфонии и созвучиям, по строфике и формам 1912–1918* Walerija Briusowa. Każda z nich służy wyćwiczeniu jednego problemu technicznego: cezury żeńskiej w sześciostopowcu jambicznym, różnoakcentowych rymów

⁹⁹ Zob. tamże, s. 51.

¹⁰⁰ А. Востоков: *Опыты лирические и другие мелкие сочинения в стихах*. Санкт-Петербург 1805–1806. Т. 1–2.

homonimicznych, literowych palindromomów itp. W przypadkach Wostokowa i Briusowa semantyka *opytu* pokrywa się z semantyką etiudy jako (auto)dydaktycznego treningu literackiego¹⁰¹; u Łucenki „opyt epicki” jest zarazem próbą historiografii. Montaigne’owską semantykę „próbności” zachowały *Опыты в стихах и прозе* Konstantina Batiuszkowa (1817). Do tej romantycznej tradycji nawiązują współcześnie m.in. Arkadij Zastyriec (*Deus ex machina. Опыты в стихах и прозе*, 1998), Kirył Szyszow (*Опыты в стихах и в прозе*, 2005) i Siergiej Gandlewski *Опыты в прозе*, 2007; *Опыты в стихах*, 2008).

Czy nie należałoby zatem wyodrębnić *opytu* jako osobnej jednostki taksonomicznej w słowniku gatunków literackich i literaturoznawczych w ten sam sposób, w jaki Janusz Sławiński wydzielił *oczerk*?¹⁰² O lokalnej swoistości *opytu* jako gatunku wypowiedzi literackiej i literaturoznawczej zdaje się przesądzać obca *essai* semantyka eksperymentatorstwa symptomatyczna dla biologistycznego stylu myślowego kultury rosyjskiej¹⁰³. W tym względzie najbliższym innojęzycznym ekwiwalentem gatunkowym rosyjskiego *opytu* wydaje się niemieckie *Versuch*, które widnieje nie tylko w tytule pierwszego niemieckiego przekładu *Les Essais Montaigne’a z 1753–1754 (Michaels Herrn von Montagne Versuche)*, ale także w tytule rozprawy Gregora Mendla *Versuche über Pflanzenhybriden* (1865) (ang. *Experiments in Plant Hybridization*, 1909; ros. *Опыты над растительными гибридами*, 1835).

Тамара Бжостовска-Тэрэшкевич

ОПЫТ — ESSAI
ПРОБЛЕМЫ СРАВНИТЕЛЬНОЙ ГЕНОЛОГИИ

Резюме

Предметом статьи является попытка дискуссии с популярной переводческой тенденцией к отождествлению опыта как названия жанра с западноевропейской формулой *essai/essay*. В предлагаемой статье опыт рассматривается не как локальная мутация или реплика *essai*, а как своеобразный эндемический жанр характерный для дискурса русской культуры. Особый характер жанровой формулы опыта определяется амбивалентностью его семантики (опыт как эксперимент и совокупность знаний и практически усвоенных навыков, умений). В этом отношении опыт является чрезвычайно симптоматичным для биологистически ориентированной интеллектуальной культуры русского модернизма.

¹⁰¹ Zob. T. Brzostowska-Tereszkiewicz: *Etiuda jako gatunek literaturoznawczy...*

¹⁰² Zob. hasło *Oczerek*. W: M. Głowiński, T. Kostkiewiczowa, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński: *Słownik terminów literackich...*, s. 350.

¹⁰³ Zob. T. Brzostowska-Tereszkiewicz: *Ewolucje teorii...*, s. 44.

Tamara Brzostowska-Tereszkiewicz

OPYT — ESSAI
PROBLEMS OF COMPARATIVE GENOLOGY

Summary

The article is an attempt to encounter the popular tendency among translators to treat the Russian *opyt* and the Western-European *essai/essay* as mutually equivalent and substitutable genre names. *Opyt* is viewed not as a local mutation or replique of *essai* but as a genre endemic to the Russian cultural discourse. Its unique character is predominantly determined by ambiguous semantics of *experience* and *experiment* pertaining to natural sciences. This, in turn, makes the genre of *opyt* particularly symptomatic of the biologist orientation of modern Russian intellectual culture.